

КУЛТУРА ПОЛИСА
УДК 325:32(=16)''19''
УДК 325.1(=16)''19''
ОНР

БОРАН ЂЕРИЋ
Универзитет у Лођу
Пољска

ФИЛОЗОФСКИ И ПОЛИТИЧКИ АСПЕКТИ СЛОВЕНСКИХ ЕМИГРАЦИЈА У XX ВЕКУ

Сажетак: У раду су изложени проблеми са којима су током XX века суочавани интелектуалци са простора Средње Европе, који су, истовремено, и разлози за њихову емиграцију. Реч је о различитим стратегијама егзила пре свега писаца: руских, пољских, чешких, српских, као и других припадника словенских народа.

Кључне речи: емиграција, књижевност, идеологија, политика, култура, стратегија, Европа, XX век.

а. Геополитички и геопоетички положај Средње Европе

Овај век је, по Ерику Хобсбауму (Hobsbaum), најкраћи од векова: почиње распадом Аустро-Угарске монархије (после атентата на надвојводу Фердинанда у Сарајеву, 28. јуна 1914. године, који је извршио Гаврило Принцип, припадник Младе Босне, непосредно је дошло до избијања Првог светског рата), а завршава се распадом Совјетског Савеза у касним осамдесетим годинама.

БОРАН ЂЕРИЋ

(Е. Hobsbaum, 2001: 4-12) Све што се при том дешавало, а што је овом веку дало обележје века распада, катастрофа, мегасмрти, било је превасходно на просторима Централне или Средње Европе (уз Источну Европу, односно Балкан, који се понекад убраја у део Европе, а понекад издваја као специфичан простор). Политичке, потом и ратне стратегије, најчешће су потицале са Запада, где се, на крају, све и завршавало каквим мировним споразумом. Осим тога, у Западној Европи су настајале, или су се кроз њу афирмисале, најутуцајније филозофске и политичке идеје овога века, као и доминантне поетике, односно уметничке појаве, дела и правци.

Последњих тридесетак година нашег века, међу европским интелектуалцима побуђено је интересовање за тему Средње Европе, у тој мери да је то почело да наликује на „велики покрет који оживљава културни и књижевни мит *Средње Европе*” (приметио је својевремено Данило Киш). Западна Европа је „изненада постала свесна да читава једна културна традиција силази са историјске сцене, да је њено културно наслеђе у опасности да потпуно пропадне”. (Danilo Kiš, 1990: 281-282)

На простору Средње Европе (Mitteleuropa, Donauraum, Europe Central, East Central Europe, d'Europe Centrale, Europa Środkowa), стварано је на различитим језицима, малим и великим, тих народа чија је прошлост (а с њом и судбина) била заједничка, без обзира на разлике, у којима је, управо, специфичност и богатство културе (књижевности, поред осталог). Отуда, дакле, уз геополитички, и поетички оквир, који има неколико специфичних обележја.

Постоје, најмање, три модела културне интеграције Средње Европе: *Аркадија*, *Атлантида* и *Јерусалим*. (Bogusław Zieliński, 2002: 39-57)

Први модел дефинише Милан Кундера (Kundera) као формулу „максимум разлика на минимуму простора”. (Milan Kundera, 1984: 14) Увиђање разлика је начин да се не превиде индивидуалности, које уносе у заједништво богатство идеја, док је проналажење заједничких црта управо потврда постојања интегративног модела. Богуслав Зјелињски (Zieliński) примећује да су се државе

у Средњој Европи стварале на два принципа – интеграције и сепарације. (B. Zieliński, 2002: 46)

Други модел има, пре свега, антикомунистички карактер. Такво обележје Средње Европе, као Атлантиде, дали су јој управо они који су из ње емигрирали бежећи од комунизма (Александар Солжењин, Јосиф Бродски, Томаш Венцлова, Чеслав Милош, Мило Дор, и други), као и они који су због таквог става робијали (Вацлав Хавел, Адам Михњик, Милован Ђилас, итд.). „У поређењу са геополитичком очигледношћу Источне и Западне Европе, Средња Европа постоји данас само као културно-политичка антитеза”, закључује Аш (Ash). (T. G. Ash, 1987: 32)

Апсолутна политизација и потреба за ангажовањем интелектуалаца је теза Милана Кундере, коју најбоље потврђују управо побрајана емигрантска и дисидентска имена.

Трећем моделу средњоевропске културе, као што већ у имену стоји, *Јерусалим*, главно обележја дали су Јевреји, односно, помало парадоксално, њихов прогон из те средине. Побројмо само најважнија имена писаца са тог простора: Франц Кафка (Kafka), Бруно Шулиц (Schulz), Исак Башевис Сингер (Singer, Ischok Baszewis, избегао из Пољске, живео у Америци, добитник Нобелове награде 1978. године), Шалом Аш (Asz, један од највећих и најплоднијих јеврејских писаца, такође је избегао из Пољске, живео једно време у Паризу и Израелу, а умро у Лондону), Шолем Алејхем (Alejchem, који се сматра класиком јеврејске књижевности, родио са на Украјини, а умро у Њујорку), Елијас Канети (Canetti, рођен у малом бугарском селу, живео је Цириху, Франкфурту, Бечу..., добитник Нобелове награде 1981. године, исте године добија и награду са именом Франца Кафке), Исак Бабел (Исаак Бабел), Осип Манделштам, Јосиф Бродски (руски емигрант, добитник Нобелове награде 1987. године), Ђерђ Конрад (Konrad), Данило Киш (добитник награде са именом Бруна Шулица)... - додајмо том списку и Имреа Кертеса (Kertesz), последњег књижевног нобеловца.

Средњоевропског писца, интелектуалца уопште, карактерише, најчешће, и изгнанство. Већ у напоменама уз имена побројаних писаца очигледно је да им је емиграција, врло често, била судбинска, током једног периода, или до краја живота. Емиграци-

ја није везана искључиво за интелектуалце Средње и Источне Европе, ипак, нико тако снажно не проживљава напуштање домовине, правећи од локалних проблема светску историју. (Ј. Кроутвор, 2001: 98-112) Пошто су међу емигрантима велики писци и научници, међу њима и добитници Нобелове награде, није ни чудо што се „феномен” Средње Европе, у политичком, пре свега, али и у културном смислу, последњих пола века континуирано оцртавао на свим континентима. Имао је он, наравно, и свој негативан ореол: изгон и уништење Јевреја, пре свега, али и Срба и Пољака, и Руса, Украјинаца, Чеха, и других Словена, као и других народа, најпре од фашиста, а потом и од стаљиниста.

Евидентна је и подела Словена на *Slavia Latina* и *Slavia Orthodoxa*, већ према њиховом ослањању на традиције Рима, односно Византије, католичанства, односно православља. (Ј. Ахега, 1995) Два писма, ћирилица и латиница, као основне тековине ових култура и цивилизија, али и као очигледне разликовне форме, навели су истраживаче да предложе и адекватну терминологију – *Cyrillianitas* и *Latinitas*. (M. Walczak-Mikołajczakowa, A. W. Mikołajczak, 2001: 9-24) Додајмо томе и јудејство и добићемо оно што означавало овај духовни простор.

Уместо националног, односно религиозног предзнака, могли бисмо употребити и неке друге, еуфемистичке, проширујући тако простор на све невољнике, неприпаднике и неистомишљенике.

Због масовних убистава оних који имају друкчију веру, друкчије мишљење, који су политички опоненти, или на било који други начин супротни од онога што је проповедала владајућа идеологија, XX век се назива и геноцидним. По једној, блажој, варијанти, то је „велико и несрећно столеће”. (С. Ковалов, 2000-2001: 57-62)

О чему певају они који су преживели ратове и логоре, прогоне и уништења?

Стратегије ратишта освајају авангардистичке поетике са почетка века: експресионизам, дадаизам, надреализам, футуризам, зенитизам, итд. јављају се као потреба деструкције, поништавања традиције и ауторитета. Све те „рушилачке” поетике, ипак, нису само негирале све постојеће, него су успостављале

нове вредности, превредновале традицију и тако, ипак, представљале и неку врсту континуитета, а не само дисконтинуитета у односу на претходнике. Поетски радикализам, превратнички дух, језички експерименти, критички ангажман – само су неке од обележја модерних поетика које захватају подједнако песнике у Европи, како Западној, тако и Средњој, односно Источној, а међу њима и руске, пољске и српске песнике, како у домовини, тако и, потом, у емиграцији.

У почетку прикривани, а потом делимично откривени, совјетски логори нагостили су нове изворе зла и тортуре. У њима су завршили велики руски песници, попут Гумиљова и Манделштама, писци као Данил Хармс. У њих су доспевали и пољски и српски писци. По угледу на њих, нацисти су организовали своје концентрационе логоре. Свих 5 (од 25 колико их је било у Немачкој и околним, окупираним земљама) најзлоглашенијих логора смрти данас су на територији Пољске: Треблинка, Собибур, Белжец, Хелмно и Освјенћим (Auschwitz). У њима је страдала већина пољских Јевреја, али су до њих, возовима, у дугим композицијама са затвореним вагонима, депортовани и други европски Јевреји. До коначног одређишта, или, како су говорили гестаповци, до „коначног решења Јеврејског питања”. Паул Целан (Celan), један од ретких преживелих Јевреја из Буковине, својом *Фугом смрти* је побио теорије да се не може певати после Аушвица. Ипак, није могао издржати притисак проживљеног искуства логора, извршио је самоубиство утапањем у реку. Слично је било и са пољским писцем, Тадеушем Боровским (Bogowski), који је преживео Освјенћим, написао неколико књига прича о томе, потом извршио самоубиство. Ова, као и бројна друга књижевна сведочанства, стално су подсећање, али и више од тога, поред етичке имају и естетске димензије.

Логорска искуства су различита. Поимање злочина, такође. Хришћани говоре о холокаусту, о страдању, о жртвама; Јевреји о Шои, „о безумном пароксизму зла”. Хришћанско поимање не одваја патнике по вери, националној припадности, већем или мањем степену кривице. Нацисти су, као и комунисти, били атеисти, уводили су квалификације жртава. Католичке црква је покушавала да то помири, а врло брзо и заборави. За Јевреје – то је чиста

саблазан, прво: јер вређа њихово осећање различитости, друго – прикрива хришћански антисемитизам. Отуда јединственост Шое, како тврди Ален Безансон (Besançon), у својој студији *Зла коб столећа*. (Alen Bezanson, 1999)

Логори су, како је писао Густав Херлинг-Груђински (Herling-Grudzinski), пољски писац који је писао о свом искуству совјетских логора, велика проба људских моралних снага, уобичајене људске моралности, и показало се да 99% људи ту пробу није издржало. Тај један који је издржао, попут Варлама Шаламова, касније сведочи о томе у својим *Причама са Колиме*. О совјетским гулазима, којих је било стотине, читав *Архипелаг Гулаг*, како је то назвао Солжењин, писано је, а ипак је мање знано, него о нацистичким логорима. О југословенском Голом отоку, као и о неким другим комунистичким логорима. Безансон говори о својеврсној „амнезији комунизма”, насупротив „хипермнезији нацизма”.

Сведочанство Прима Левија (Primo Levi), *Se questo è un uoto*, као једно од најпотреснијих, икада написаних о Аушвицу, италијански издавачи нису желели, у почетку, да објаве. „У овом тешком послератном раздобљу”, објашњавао је Леви, „људима није било много стало до оживљавања болних година које су управо протекле”. (E. Hobsbaum, 2001: 11)

Пад комунизма је био релативно недавно, почетком деведесетих. Можда је потребно да прође још неко време, док чињенице о томе не избију на површину, покривену тонама пепела, костију и крви, лажи и псеудоистина.

Од тога не треба правити мит, то неће променити историју, нити умањити људске трагедије: „Мит и измишљотина су од суштинског значаја за политике идентитета уз помоћ којих групе људи данас, дефинишући себе према етницитету, религији и прошлим или садашњим границама држава, покушавају да изнађу неку извесност у неизвесном свету, говорећи: *Ми смо различити и бољи од других...* За историчаре је веома значајно да се сете своје одговорности, која се састоји у томе да, изнад свега, стоје по страни од страсти политике идентитета – чак и кад их сами осећају.” (E. Hobsbaum, 2001: 12)

У науци је често коришћен термин *средња - источно - европски*. Када се мисли на територију, онда се под њим обухвата

подручје које се распростире источно од Рајне, између Русије и Француске. Поред европског дела Русије, из ког су и емигрантски писци којима се бавимо (углавном из Москве и Петербурга, који је мењао током века име у Лењинград, а сада је поново Санкт Петербург), ту су Пољска, Чехословачка, Источна Немачка, Аустрија, Мађарска, а по неким критиријумима и Румунија, Бугарска и Југославија. То је територија која је у XX веку најмање три пута променила свој статус, територијални и политички. Развој модерног демократског национализма, који је започео у Европи, Западној и Северној, крајем XVIII века, у Средњо-источној Европи је пореметило Османлијско царство, односно формирање империје Хабсбурговаца. Пред турском експанзијом, која је већ освојила Балкан и надирала према Европи, настала је, како је то приметио Иштван Бибо (Bibó), „фатална хабсбуршка државна творевина”, *ad hoc* интер-„национална” династичка творевина. „Када је створена, она је била све само не оно за шта је данас обично замишљамо: *дунавска држава*.” (Иштван Бибо, 1996: 20)

Њене конститутивне елементе чинили су некадашње Немачко царство, пољска, чешка и мађарска краљевина, под утицајном кућом Хабсбурговаца, настојала се наметнути тзв. аустријска свест дунавској држави, у којој су се затекли и други, мањи народи, у почетку Хрвати, а, касније и Срби, који су добили и своју Аутономну Војводину. У време када се овај „хибридни државни конгломерат” распао, дошло је до краха и царске Русије, односно Османлијског царства, што је погодновало поновном формирању некадашњих средњо-источно-европских држава, али формирању нових, као Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, касније Краљевина Југославија.

Из анархије у коју је запала током Првог светског рата, већ поприлично трула „аристократска Европа” није могла да се извуче ни мировним преговорима који су „започети у тежњи да се рачуни наплате и да се кривци осуде”, и „због тога су били рђаво уређени европски односи” (Бибо). „Последице су се огледале у бескрајном идејном хаосу, у огромном разочарењу. Овај хаос је изнедрио, између осталог, и монструозног прауника циничног наполеоновског нихилизма – манијачки хитлеровски нихилизам.” (Иштван Бибо, 1996: 107)

Током Другог светског рата, а потом и на његовом завршетку, границе су још једном промењене, политички системи, као и називи нових држава. А када је, после 1989. године, дошло до рушења Берлинског зида, и уједињења две Немачке, уследио је распад СССР-а, потом и СФРЈ. Историјске, или не-историјске, националне тежње и територијалне претензије појединих народа, па и држава, још једном су, по трећи пут у овом веку, дошле до изражаја.

После 1989. године, дошло је до издвајања бивших југословенских република, али не онако како су то учиниле Чешка и Словачка, односно већина земаља из бившег Совјетског Савета – мирним путем, већ оружаним сукобом. То није довело, срећом, до Трећег светског рата, али је довело до великих разарања, људских жртава, уништавања материјалних и духовних добара, миграција становништа и нових емиграција на крају овог, ни мало срећног века.

Овај, више овлашни, него сумарни аспект европске политике и поступака земаља на простору између Рајне и Русије, пре и после 1918. године, од 1939. до 1945. године, и после 1989. године, указује на то какав је био њихов положај и утицај на Европу, па и остали део света; како се трагало за „путевима консолидације овог простора”, и, при том, врло често, доспевало на странпутицу, чак и безизлаз. Ипак, није наше да судимо, нити можемо да предложимо друга решења. Наше је да запазимо: да међу позитивне карактеристике треба убројати књижевна, уметничка и научна дела које је свету подарила управо емиграција из Средње Европе. Она су савест Европе која је у много чему била несавесна. Књижевност је једини морални облик одржања друштва, како је то приметио Бродски. Аутентичан сведок, поузданији од новинарства, а, често, и од пристрасних историчара (фраза је, али и истина, да историју пишу победници, понекад и кривотворећи, за потребе моћника, послодаваца и наредбодаваца). „Ако нешто не може да се провери на дубљој разини, на разини поезије, онда то, можемо да подозревамо, није аутентично”, тврди Чеслав Милош у свом *Сведочанству поезије*. (Ћ. Miloš, 1985: 23)

в. Идеје и идеологије ХХ века

У праву су историчари који, попут Хобсбаума, тврде да ХХ век започиње тек 1918. године. Као и филозофи који, попут Берђајева, примећују како је он, углавном, преузимао идеје из претходног века. Најбољи путоказ дају управо уметнички, поетички правци који се формирају крајем ХИХ и током прве деценије ХХ века. У Русији – такав је симболизам. 1893. године појавила се у Петербургу брошура *О узроцима декаденције и о новим струјањима у савременој руској књижевности*, коју је написао Димитрије Мерешковски. За овим, првим манифестом руских симболиста, уследили су они које је прокламовао Валериј Брјусов, а потом у својим делима спроводили и други песници, попут Балмонта, Фјодора Сологуба, З. Хипиус, Александра Блока и Вјачеслава Иванова. *Spiritus movens* групе био је, несумњиво, Мерешковски, а агитатор Брјусов. Идеолог московске групе био је Андреј Бели. Према сведочанству Владислава Ходасевича, ова група симболиста полазила је од Шопенхауерове градације облика и врста уметности, усвајала Кантову терминологију, у филозофији се ослањала на неоплатонистичку верзију о двопланској структури света. Потом су, како је то запазила Мила Стојнић, „потпуно преузели учење руског филозофа тога времена Владимира Соловјова”. (Мила Стојнић, 1994: 80)

У основи његовог учења је идеја о корелативности земаљске егзистенције. Свет који је разједињен и супротстављен може се, по Соловјову, објединити кроз веру. У *Светској теократији*, постојећи антагонизам Истока и Запада, православља и католичанства, два цивилизацијска модела, Соловјов покушава да превлада идејом „свејединства”. У области морала – то је *апсолутно добро*. У области сазнања – *апсолутна истина*. У естетици – *апсолутна лепота*.

Руски симболизам је настајао „у процесу присвајања и асимиловања европских узора са домаћом традицијом и стварношћу”, примећује Мила Стојнић, додајући: „Тако је, пошто је исцрпена могућност синтетизовања Ничеовог индивидуалног естетизма са друштвеним и историјским утопијама Владимира

Соловјова, у руском симболизму дошло до знатних измена у схватању панестетизма као доминантне одлике европског симболизма.” (Мила Стојнић, 1994: 83)

У Пољској, у то време, формирана је Млада Пољска (*Młoda Polska*), са сличним уметничким и књижевним, али и филозофским тенденцијама: Шопенхауер и Ниче. И овде су присутне шопенхауеровске естетске контемплације, прихватање уметности као најпривилигованијег начина спознања. Од њега је прихваћен песимизам и заинтересованост за оријенталну (индијску, будистичку) филозофију. Од Ничеа је прихваћен његов концепт генија, *надчовека*, и глорификација делања, насупрот пасивности и песимизму који је обузимао већи део савременика. На то се надовезује Бергсоново динамичко разумевање света, његов *élan vital* (животни елан, трка): суштине нису статичне, непроменљиве, ради се о процесу који подлеже развоју и трансформацијама. Утицај Бергсона (*Bergson*) најјачи је између 1907. и 1913. године. Поетички, на пољски модернизам утиче Бодлер (*Baudelaire*); најзначајнији симболисти – Каспрович (*Kasprowicz*) и Лесмјан (*Leśmian*), под утицајем су Малармеа (*Mallarmé*) и Рембоа (*Rimbaud*); евидентан је и декадентизам једног Верлена (*Verlaine*); али и неоромантизам (естетика и стваралаштво пољских романтичара), односно парнализам и експресионизам. Том покрету припадао је и Владислав Рејмонт (*Reymont*), који је добио Нобелову награду за књижевност 1924. године, као и Леополд Стаф (*Staff*), песник који је, у почетку, писао под снажним Ничеовим утицајем (*Sny o potędze: Bogowie zmarli* – Снови о моћи: Богови су умрли).

И у Србији последње деценије ХИХ века долази до културног и књижевног напретка, приметио је Јован Скерлић, у чланку „Србија, њена култура и њена књижевност” (*Писци и књиге*, V). А као основно стилско обележје поезије овог раздобља, Јован Деретић види „мешавину Парнаса и симболизма”: „Од њих су наши критичари и песници прихватили култ лепог, тежњу к формалном савршенству, естетизам.” (Јован Деретић, 2001: 195) Пишући о српском симболизму, Предраг Палавестра запажа његово симултано подударње са општим духовним сензибилитетом епохе. Преводе се, и утичу, како руски симболисти, тако и песници Младе Пољске. (Предраг Палавестра, 1985: 12)

Присутне су, пре свега, симболистичке поетике, као и филозофске идеје Мерешковског и Сологуба, али и шопенхауеровски песимизам (Сима Пандуровић, али и Дис), односно ничеанска објава смрти Бога. Придодајмо томе и Кјеркегора (и младог Андрића, коме је то била лектира). Песник Димитрије Митриновић, творац футуристичког манифеста у српској књижевности, био је и изворни филозоф, имао своја друштва и следбенике у Лондону, где је остао до краја живота. (П. Палавестра, 1965; Димитрије Митриновић, 1990)

Поред Ничеовог ниҳилизма, Бергсонове филозофије живота, почетком века се појављују Хусерлова (Husserl) феноменологија и Хартманова (Hartmann) метафизика. Готово истовремено егзистирају марксистичке идеје. На Фојербаха (Feuerbach), Маркса (Marx) и Енгелса (Engels), надовезују се, најпре утопистичко-социјалистичка схватања Бланкија (Blanqui), Прудона (Proudhon) и Бакуњина (Бакунин), потом, преко највећег марксистичког историчара Мехринга (Mehring), до Лафарга (Lafargue) и Розе Луксембург (Luxemburg) и идеја радничког покрета Друге интернационале. Тада настаје једна нова појава унутар марксизма - ревизионизам. Бернштајн (Berstein), један од вођа Интернационале, свој реформизам и опортунизам покушава оправдати жестоким побијањем материјалистичке дијалектике. Опортунистичка схватања имају Адлер (Adler) и Бауер (Bauer). У Русији, у првом раздобљу социјалдемократског развоја, доминирао је на теоријском пољу Г. В. Плеханов. Лењин (Ленин) представља нову фазу развоја марксистичке теорије и праксе. „Плеханов није остао досљедан револуционар у политици. Због тога је дошао у сукоб с Лењином, човјеком који је развој револуционарног покрета довео до побједоносног краја у 1917. години. (Predrag Vranicki, 1962)

Појам *револуције* увео је Коперник (Copernicus, Kopernik, Пољак) у свом главном делу *De revolutionibus caestibus* (1543). Преузет из астрономије, по аналогији са космичком нужношћу, термин је контроверзан. У савременој политичкој теорији влада мишљење да се о револуцији може говорити само тамо где постоји *нови почетак* који је повезан са представом слободе. „Зато у обележје револуције спада и то да је постизање њеног циља важ-

није него живот и срећа многих људи и да су чак и сами вођи револуцији спремни да свој живот ставе на коцку ради постизања тога циља.” (Љубомир Тадић, 1999: 172)

Французи су своју револуцију схватили дословно као „нови почетак”. Октобарска револуција у Русији требало је да негира једностраност буржоаске револуције. Позивајући се на марксистичко учење о „диктатури пролетаријата”, „револуционарни терор” довела је до „тоталистичког беспоретка”. Развој филозофије у СССР-у прекинут је 30-их година Стаљиновом победом и кренуо ка државном централизму и монополизму, односно ка култу личности. Та, као и потоње, большевичке или комунистичке револуције, биле су политички преврати, са свим обележјима грађанског рата, засновани на социјалистичкој пропаганди.

Како разумети чињеницу да је комунизам био међународна појава, не само у власти, него се показао и у историјском смислу плодотворан, јер је инспирисао ствараоце за дела која се морају уважавати као део европске цивилизације, пита се Лешек Колаковски (Kołakowski), у есеју „Комунизам као културна формација”. (Leszek Kołakowski, 1990)

При том наводи примере: руски песници попут Мајаковског и Јесењина, приповедачи Бабел и Пиљњак, филмски ствараоци Ејнштејн и Пудовкин, сликари Маљевич, Родченко, на кратко, чак и Шагал – француски писци Арагон (Aragon) и Елијар (Eluard), сликари Пикасо (Picasso) и Леже (Leger); пољски писци: Броњевски (Broniewski), Јасјењски (Jasieński), Ват (Wat, у једном периоду, до раскида, као и Чеслав Милош). Додајемо том списку комунистичке идеје у делима српских надреалиста, касније и социјалиста (Марко Ристић, Душан Матић, Милан Дединац, Оскар Давичо, Коча Поповић, и други). Овде се не исцрпљује списак писаца и уметника на које је утицао комунизам, односно који су симпатисали троцкизам, лењинизам и стаљинизам, не само у Русији, Француској, Пољској и Југославији, него и у Италији, Немачкој, али и у Великој Британији и САД. Очигледно и у Чехословачкој и Мађарској, односно у Бугарској и Румунији.

„Како је дошло до тога”, пита се даље Колаковски, „да је стаљинистичка власт успела да окупи око себе и добије подршку од интелектуалних елита, а то нису успели други режими, чак и

кад су мање крвожедни и мање окуптни? Зашто други режими, револуционарни и деспотски, нису показали те саме способности? Ипак су фашизам и хитлеризам у култури били пуки ништители, нису оставили ништа осим руина, иако су побудили симпатије неколико припадника западне елите, стваралаца попут Хајдегера, Езре Паунда (Pound), Селина (Céline) и Кнута Хамсуна (Hamsun), у поређењу са стаљинизмом, показују се под тим изгледом необично слаби. Само у једној области показао се комунизам скоро бесплодним, наиме у филозофији. Официјална совјетска филозофија није оставила иза себе ништа важно помена, њена историја може бити проучавана као пример неизбежне деградације мишљења, редукованог до неслободног партијског наређења.” (Leszek Kołakowski, 1990: 301)

Два су само мислиоца који завређују одређену пажњу, Лукач (Lukacs) и Блох (Bloch). Све остало што је израсло из духа комунизма нема више вредности. Оригинална филозофска мисао настајала је у емиграцији, на Западу.

У међуратном периоду, од 1918. до 1939. године, поред континуације Ничеових, Бергсонових и Хусерлових филозофских идеја, јављају се и нове. Мартин Хајдегер (Heidegger) са својим великим делом *Sein und Zeit* (Биће и време, 1927), које се сматра за најважнију филозофску књигу ХХ века. Лудвиг Витгенштајн (Wittgenstein) један од најекцентричнијих мислилаца овог века (*Tractatus Logico-Philosophicus*, завршен у рововима Првог светског рата, 1918. а објављен 1921. године). Међу њима су и пољски филозофски индивидуалисти попут Романа Ингардена (Ingarden), са феноменолошком концепцијом књижевног дела) и Станислава Игњаци Виткјевича (Stanisław Ignacy Witkiewicz), који је био и писац и сликар, али и оригинални мислилац, његово дело *Pojęcia i twierdzenia implikowane przez pojęcia istnienia* (Појмови и тврђења импликовани кроз појмове постојања, 1935), феноменолошки је засновано: постоји личност са својом јединственошћу, истовремено и као јединство у мноштву, са непосредним, унутрашњим сведочењем о себи.

Српска песничка авангарда, у раздобљу 1917-1934. године, углавном је под француским и немачким поетичким утицајима. Што се филозофије тиче, Ниче је присутан још од 1911. године

(песник Милан Ђурчин превео је *Тако је говорио Заратустра*). Станислав Винавер, који је имао важну улогу у конституисању српског модернизма, објавио је 1924. године књигу *Проблеми нове естетике. Бергсоново учење о ритму*. О Бергсону пише и Душан Матић, организатор надреалистичког покрета у Београду. Бошко Токин се у Паризу упознаје са Троцким, ступа у везу са творцем аристократизма Лаказ-Дитјеом, филозофом „боваризма” де Голтјеом, и другима. Чита Ничеа, слуша предавања из естетике и историје уметности. Коча Поповић (који је студирао права и филозофију на Сорбони, 1928-1932) интересовао се психоанализом, његове *Записи из луднице*, као и рукопис *О новом хуманизму – од Маркса до данас*, полемичког типа, по повратку у земљу, запленила је полиција. 1931. године објављује *Нацрт за једну феноменологију ирационалног*. Попут француских надреалиста, и српски су били заинтересовани за истраживања Фројда (Freud) и Јунга (Jung).

Естетичар Милан Дамњановић у Андрићевим *Знаковима поред пута*, проналази Хајдегеров утицај. (М. Дамњановић, 1994: 9-28) О естетско-егзистенцијалним релацијама Андрићевог дела (од Киркегарда према Хајдегеру) пише, такође, и Милослав Шутић. (М. Дамњановић, 1994: 29-72)

После Другог светског рата опште популарна постаје филозофија егзистенцијализма. Основе јој је дао Киркегард (или Кјеркегор, како се код нас, најчешће, изговара његово презиме), још 100 година раније. У његовом делу показано је колико је људски живот испуњен страхом и апсурдом, патњом и бесмисленошћу. Скептицизам или вера, несигурност, питање Бога - с њом, и одређена интерпретација хришћанства. По другој страни је Ничеов атеизам и нихилизам. Њихови погледи, повезани са феноменолошком теоријом, довели су до филозофије егзистенције, односно одређеног хуманистичког егзистенцијализма Хусерла и Хајдегера, односно Сартра (Sartre) и Камија (Camus). Хусерл је умро 1938. године. Већина његових рукописа је нелегално изнета из хитлеровске Немачке, у којој је сам филозоф, као Јеврејин, био прогањан. Последња његова дела, објављена после рата, поимају свет као интерсубјективно заједништво индивидуалних „ја”. На његовим поставкама (као и на поставкама Киркегарда и Ничеа),

његов бивши асистент Мартин Хајдегер, засновао је теорију савременог егзистенцијализма. Не можемо, наравно, у неколико речи изнети сложену концепцију његове теорије, тек напомињемо да основни филозофски задатак, по њему, јесте откривање природе бића. Када се зна да људски живот тежи смрти, онда су време и судбина фундаменталне чињенице нашег света. Егзистенција је мера и смисао људског бивања. Француски егзистенцијалисти, Сартр и Ками, одбацили су Киркегардов ирационализам вере, тврдећи да људи своје проблеме могу решити сами.¹ Верност себи, али није у питању егоцентричност, солипсизам, нити лична осетљивост, већ исконска потреба да се буде, да се препозна људски идентитет и стваралачки потенцијал. (Адам Нинковић, 1997; Албер Ками, 1997; Zoran Đerić, 1998)

То су, у основи, и идеје са којима се суочавају писци у емиграцији. Измицање домовинског (материјалног) и матерњег (језичког, читалачког) ослоња, усмерило их је ка егзистенцијалним дубинама, ка поимању изгнанства као онтологијске концепције судбине. Различите су интелектуалне спекулације (да ли је у томе предност или недостатак, стилска фигура или симбол конкретног живота?), тј. стратегије емиграната.

с. Анатомија егзила

Најцеловитијом историјом емиграције сматра се она коју је написао Пол Табори (Tabori). (Paul Tabori, 1972)

Удаљавајући се од историје људског друштва, он је трагао за аналогијама у свету животиња. Људи се понашају попут живо-

¹ Сартр је имао важну улогу у европској политици, ангажован и лево усмерен (што је резултовало и Нобеловом наградом 1964. године). У трактату *L'Être et Le Néant* (Биће и ништавило, 1943) предочава свој вид егзистенцијализма. Ками (који је Нобелову награду добио 1957. године), био је култни мислилац 50-их година. Његов оглед о апсурду *Le Mythe de Sisyphe* (Мит о Сизифу, завршен 1941. а објављен 1942. године), читао се, готово заверенички и деценијама касније. Иако је на радном столу имао слику свог великог учитеља, Ничеа, Камијев *L'Homme revolte* (Револтирани човек, 1959) налази се „с оне стране нихилизма”. Верност себи, али није у питању егоцентричност, солипсизам, нити лична осетљивост, већ исконска потреба да се буде, да се препозна људски идентитет и стваралачки потенцијал.

тиња: боре за територије, надмоћ, а када су угрожени настоје да преживе по сваку цену.

Друге теорије издвајају два модела изгнанства: религијски и експериментални. Први подразумева најразличитије прогоне због вере. Подсетимо се само неких примера: од прогона Јевреја из Египта, преко прогањања хришћана из многобожачких земаља, односно муслимана из будистичких, до прогона Тибетанаца из комунистичке Кине, итд. Други модел прогонства је карактеристичан за интелектуалце: писац-емигрант је *poeta mandit*, дословно: избачен по наредби, удаљен из друштва као нешто кужно, сажвакано, поједено.

Трећи сценарио емиграцијске судбине назван је *стратегијом спасавања*. Различите су стратегије. Од једне глобалне – настојањима да се спречи, или барем ублажи антисемитизам. Чак и у време хитлеровске екстерминације Јевреја, било је успешних примера спасавања појединих интелектуалаца, али и већих група људи из логора, од смрти у крематоријумима. Током тзв. гвоздене решетке, из земаља које су припадале Источном блоку, на Запад су позивани интелектуалци из Русије, Пољске, Чехословачке, Мађарске... најчешће су упошљавани као лектори, а потом и као предавачи на европским или америчким универзитетима. Међу њима су и писци који су непосредан предмет нашег истраживања.

У студији *Књижевност и егзил* Хари Леви се бави сличностима између личних искустава које су имали писци-емигранти, а не аналогијама њихових дела која су настала на основу тих искустава. „Независно од богатства тих књижевних рефлекса, уочљива је њихова склоност до сврставања између стојера А и стојера Б. Стојер А представља непосредно, или скоро непосредно аутобиографско сведочанство изгнанства (...) Стојер Б представља замишљену презентацију релативно фикцијских тема, библијских митова, предложених идеја или убеђења које израстају из онога што су из својих искустава пренели у своје књижевне трансформације други писци.” (Harry Levin, 1961: 27) Једни писци причају о изгнанству, а други извлаче из њега закључке. Први случај се најчешће налази у поезији, где, кроз елегичку, изгон постаје главна тема. У другом случају, углавном, изгнање је само повод за причу, роман или есеј. Стваралаштво прве

врсте, према Клаудију Гиљену, можемо слободно назвати *књижевношћу прогнанника* (The Literature of Exile), а дела која припадају другој врсти припадају *књижевности која је надвладала изгнање* (The Literature of Counter-Exile). (Claudio Guillén, 1976)

Гиљен пише, пре свега, о теми великог путовања (на пример: *Одисеја*) и елегичној лирици (на примеру Овидијеве поезије), помиње и форме које су нама егзотичне, као кинеске „sao”, или арапске „quasidas”, при чему истиче богатство „литерарних структура” емиграцијске књижевности. Два су изразита примера тзв. култура империјалне експанзије. Једна је на Западу, латинска, из које је, као отпадник, протеран Овидије. А друга је на Истоку, древна кинеска, из које је протеран Хан Ју. „У обе цивилизације архетипи емигрантске књижевности образовали су унутрашњи оквир, означен кроз *imperium mundi* – у оба случаја за основни простор и симболе изгнанства морају се прихватити круг и центар”, подвлачи Гиљен. „Чак и тада, када су разлози изгнанства политичког карактера, консеквенције су биле културне: искључење из центра било је подједнако опасно колико и избацивање у пустош или осуда на смрт.” (Claudio Guillén, 1976: 275)

Писац-изгнанник не прихвата да живи у друштвеном окружењу које награђује само оне који су послушни. Непослушнима преостаје изолација, забрана, својеврсни гето. Али, није то случај само у домовини, слична гетоизација постоји и у емиграцији: „У емиграцији готово по правилу настају лажне хијерархије, јер не постоје иста мерила правих вредности онога што се пише. О вредности одлучују превасходно утисци и предосећаји – преживели митови и преживела национална мерила”, запазио је Витлин, у својој обимној студији о емиграцији, *Орфеј у паклу ХХ века*. (Józef Wittlin, 1963)

Писац у туђини суочава се одмах са чињеницом да је изгубио не само своју домовину, већ и своје читаоце. Сусреће се са новом средином, језичком и културном, у коју мора покушати да се уклопи или да призна свој дефинитивни пораз. Пример успешног „инсталирања” је Владимир Набоков, који је по доласку у Америку прешао на писање на енглеском језику и тако остварио свеопшти углед и славу. Супротан је пример Јана Лехоња: своју емиграцију је скончао самоубиством.

„Међу несрећама изгнанства узнемиреност због непознатог је посебно болна”, приметио је Чеслав Милош. „Изгнанство нас лишава оријенталних тачака које нам помажу да правимо планове, бирамо своје циљеве, организујемо своје делатности. Извесно време не желимо да признамо да смо се преселили заувек и да никакве политичке или економске промене у земљи нашега порекла неће довести до нашег повратка. Само постепено почињемо да постајемо свесни да се изгнанство не састоји једино у прелажењу граница, јер сазрева у нама, преображава нас изнутра и постаје наша судбина.” (Ч. Милош, 1998: 192-194)

Још раније, у *Белешкама о изгнанству*, говори о изгнанству као судбини, са којом се ваља суочити као са каквом неизлечивом болешћу и да се једино тако може истрајати. У туђини, писцу су потребне „нове очи, нова мисао, нова дистанца”. Постоји могућност и новог језика, тј. прихватања језика краја у коме се борави, или, „користити свој матерњи језик на такав начин да то што се пише буде разумљиво и прихваћено од нове публике”. (Czesław Miłosz, 1985: 45-46)

Ретки су примери успешног преласка на други језик (енглески, као што је то учинио Набоков, или француски, на примеру чешког емигрантског писца Милана Кундере). Милош успешно преводи пољске песнике на енглески језик, преводи са француског и енглеског, пише историју пољске књижевности на енглеском језику (*The History of Polish Literature*, New York 1969), као и поједине есеје, али поезију и прозу искључиво на свом матерњем, пољском језику. Исто тако, Јосиф Бродски пише есеје на енглеском језику (*Less than one*, 1986; *Watermark*, 1991), али је већину својих песама написао на руском језику, уз накнадне покушаје превођења. Чак и Набоков, који је писао романе на енглеском језику, није престајао да пише поезију на руском. Димитрије Митриновић је одласком у емиграцију престао да пише поезију на српском језику, док је филозофска дела писао искључиво на енглеском језику. Српски надреалисти и зенитисти су се без већих тешкоћа, али и без већих успеха, пребацивали на писање на француском језику: Мони де Були, М. Ристић, Љубомир Мицић, Бранко Ве Пољански, и други. Пропали су покушаји Растка Петровића да пише на енглеском језику и реализује се као амерички писац. С

друге стране, искључиво као амерички писци остварили су се српски емигранти Стив Тешић и Чарлс Симић.

На промену рецепције, али и перцепције указује Виктор Вјентрауб: „Раније су емигрантски писци писали пре свега с мишљу о читаоцима у његовој домовини. Сада писци емиграције имају своје читаоце емигранте, пишу пре свега за њих.” (Wiktor Wientraub, 1964: 19)

У домовини, књижевност емиграције се појављивала дискретно, попримајући, врло често, измитологизовану форму.

Са психоаналитичке тачке гледања, емиграција је људска траума, комплекс од кога се никад не може до краја ослободити. Прошлост се поново враћа, макар као сан, или као успомена. Сваки нови догађај на некакав начин подсећа на проживљене тренутке у домовини. Све се памти, а покушаји да се заборави су безуспешни. Нови живот се гради на развалинама старог.

Филозофи виде емиграцију као егзистенцијалистички оглед, најчешће је исход трагичан, али постоји и мала шанса да се из тога изађе као аутентична личност, оплемењена новим искуством и смислом. „Емиграција повезује живљење и саучествовање, одстрањујући све баналне атрибуте. Остаје само разобличен до нагости човек, бачен у свет без илузија и сентименталности”, приметио је Јозеф Кроутвор. (Јозеф Кроутвор, 2001: 103)

Треба, у доброј мери, разликовати оне који су се на емиграцију сами одлучили, од оних који су на њу били принуђени. Пре него што се одлучи на емиграцију, постоји могућност да се преиспитају различите опције *за и против*. Бекство нема такве опције. Оно је, често, једино решење, једини излаз из ситуације. Уистину, постоје и ту извесни степени, варијанте и комбинације. Исељавање данас постаје све више нова форма изгнанства, масовна појава, а не само индивидуална акција, као што је то био случај.

Емиграција је, уз то, остављена изван традиције и историје. Емигрант је сведен на сопствено постојање, зарођен дубоко у субјективност. Историја је, за њега, „хипотеза, духовни мост над простором и временом. То је дуга, која се протеже између домовине и туђине, између сопствене митологије и историјских чињеница.” (Јозеф Кроутвор, 2001: 105)

Онај, који је постављен изван историје, за њу се интересује много више, од онога који је у њој.

Отуда, тако честа, потрага за коренима: „Закорењеност је можда најважнија и истовремено најпознатија потреба људске душе, при том и једна од најтежих за дефиницију. (...) Свако људско биће има потребу за личним коренима.”² (Simone Weil, 1952; Албер Ками, 1961: 194)

Тако је писала Симон Вејл (Weil), са чијим делом се у Паризу сусреће Милош, чита је и преводи на пољски, још 1956. године, јер закоренењеност је и његова потреба, о томе, уосталом, најбоље сведоче његове бројне есејистичке књиге, али и песме – у којима се непрестано враћа у свој родни крај, у Литванију, у потрази са успоменама, али и за својим пореклом. Тувим, ни у Бразилу, не престаје да мисли о Висли и пева о њеном току. Лехоњ пева о анђелу пољске долине и старој Варшави, итд. И руски емигранти се носталгично, ако не на јави, онда у сновима, враћају у Русију. Тако се у Босну, која је поражена ратом, враћа Дучић, саосећајући са њеним мукама, а Црњански, на тренутак заборавивши своју тешку емигрантску судбину, ламентира над Београдом.

О категорији „унутрашња емиграција” мишљења се разилазе. Најпознатији су примери такве емиграције немачки интелектуалци за време нацизма: Хајдегер и Готфрид Бен (Ben). Пуно је било дилема око Хајдегерове моралне позиције. Иако је престао да објављује своје рукописе за време Трећег Рајха, остала је извесна симпатија за национал-социјалистичку идеологију. Бен је, скупа са 88 немачких писаца, потписао верност Хитлеру, али то не значи да је прихватио његову идеологију. Убрзо му је забрањено да објављује, а он се самокритички обрачунао са својим грешкама, доказујући свој антифашистички став. У Русији је била идентична ситуација. Замјатин је последњи писац коме је Стаљин

² (Увод у декларацију дужности према људском бићу) је једина књига коју је Симон Вејл завршила, као целину, и припремила за штампу, али није дочекала њено објављивање, пошто је умрла 1943. године. Остале њене књиге су састављене од фрагмената, писама и есеја, објављене такође постхумно, у оквиру библиотеке *Espoir* (Нада) коју је иницирао и уређивао - Албер Ками, у 8 томова, у издању Gallimarda. Наведни фрагмент преведен је према пољском издању: *Zakorzenie i inne fragmenty* (wybór i przedmowa A. Wielowieyski).

одобрио да емигрира. После 1929. године, таква могућност није постојала. Унутрашња емиграција је била једини начин да се писци заштите од терора. И поред тога, многи од њих су послати у логоре. Надежда Манделштам износи чињеницу да се од 1922. године, у Москви, употребљавао термин „унутрашњи емигрант”, као изругивање. Ипак, тај израз се први пут чуо још десет година раније, на књижевним сусретима у дому Осипа Брика, а односио се на Манделштама и Ахматову. На Конгресу совјетских писаца унутрашњим емигрантом је назван Борис Пастернак. А Солжењџин је од унутрашњег, постао спољни емигрант.

Политичким променама 60-их година дошло је до нове форме унутрашње емиграције. Део те емиграције називан је дисидентима (од франц. *dissidence* – раскол). „Без егзистенцијалне предисторије не би се појавило социолошко схватање, без индивидуалних, бројних анонимних опита, скривених у генима, не би се родило ново поколење грађанске и књижевне опозиције”, закључује Кроутвор. (Џозеф Кроутвор, 2001: 110) За разлику од обичне унутрашње емиграције која се повлачила у себе, склањала од очију јавности, или ју је она сама на то присилила, дисиденти су овладали и спољним светом: изградили су сопствену културу (самиздати), језик, начин живота. Био је то, ипак, подвојен, помало и схизофрен свет, настао из исконске потребе да се појединац, интелектуалац, врати својој друштвеној суштини. Овакав вид опозиције присутан је био у свим социјалистичким државама: од СССР, преко Чехословачке и Пољске, до Мађарске и СФРЈ. Поједини дисиденти су временом емигрирали у иностранство, док су други остали до краја у домовини, чекајући да им се рукописи штампају, да им се „греси” опросте.

Са осећањем кривице или без њега, подједнако, између спољашних и унутрашњих емиграната постоји веза, која још увек није довољно истакнута, јер и сама емиграција реаговала је на то превише осетљиво, одбацујући, у почетку, и саму могућност заједничке судбине, тј. „историјске истине”. Али, рецимо, могу ли се посматрати Кундера и Шкворецки одвојено од Храбала (Hrabal)? Како одвојити прозу Булгакова, Платонова, потом Венедикта Јерофејева (Ерофеев) од оног што су писали Набоков, Буњин, Солжењџин? Како разликовати совјетског од дисидентског писца

Владимира Војновича, односно Аксјонова (Аксенов)? Може ли се Збигњев Херберт, који је остао у домовини, али је објављивао у емиграцији, посматрати одвојено од онога што је у истој настајало – поезија Милоша, Загајевског и Барањчака?

Примера има пуно, у свим словенским књижевностима. У Југославији, термин *дисидент* је био везан искључиво за политику. Понели су га, као први, Михајло Михајлов, потом Милован Ђилас. Поставља се још једно питање: шта са онима којима су књиге забрањиване, а они затварани у тамнице? На примерима Хавела, Михњика, или Гојка Ђога, може се видети какве су сличности између унутрашњих и спољних емиграната, дисидената или политичких опонената у једној земљи, у једном политичком тренутку, у једној од прелазних фаза из тоталитаристичких у демократске системе.

Литература:

- Hobsbaum E. (2001), *Dvadeseti vek iz ptičje perspektive*, ”Književni glasnik”, Beograd, mart - april 2001, broj 2, (prev. Predrag J. Marković, iz knjige *Doba ekstrema – Kratka istorija 20. veka*).
- Kiš Danilo (1990), *Gorki talog iskustva*, Beograd,
- Zieliński Bogusław (2002), „Europa Środkowa, czyli Arkadia, Atlandyda i Jeruzalem”, у: *Narodowy i ponadnarodowy model kultury. Europa Środkowa i Półwysep Bałkański*, Poznań,
- Kundera Milan (1984), „Zachód porwani albo tragedia Europy Środkowej”, w: *Zeszyty Literackie*, nr 5,
- Ash T.G. (1987), „Czy Europa Środkowa istnieje?”, *Zeszyty Literackie*, nr 17.
- Кроутвор Ј. (Krouvov) (2001), *Трудности с емигранството*, „Демократически преглед”, Софиа, пролет,
- Między Slavia Latina i Slavia Orthodoxa* (pod. red. J. Axera, (1995)), Warszawa,
- Walczak-Mikołajczakowa M., Mikołajczak A.W. (2001), „Cyrillianitas i Latinitas w edukacji slawistycznej”, w: *Slawistyka u progu nowego wieku* (pod. red. B. Zielińskiego), Poznań,

- Ковалов С. (2000-2001), „Велико и нещастно столетие”, *Демократически преглед*, Софија, зима,
- Bezanson Alen (1999), *Zla kob stoljeća – O komunizmu, nacizmu i jedinstvenosti Šoe* (preveo Frano Cetinić), Čačak – Beograd,
- Хобсбаум Е. (2001), *Европа облачног хоризонта*, „Књижевни гласник”, (Београд), број 1, јануар – фебруар, (из књиге *Есеји из историје*, у преводу Машана Богдановског),
- Бибо Иштван (1996), *Беда малих источноевропских држава* (превео с мађарског Арпад Вицко), Сремски Карловци – Нови Сад,
- Ѓ. Miloš (1985), *Svedočanstvo poezije* (prevod Andrija Grosberger), Beograd,
- Стојнић Мила (1994), *Руско-српска књижевна преплитања*, Београд,
- Деретић Јован (2001), *Кратка историја српске књижевности*, Нови Сад,
- Палавестра Предраг (1985), *Српски симболизам*, САНУ, Београд,
- Палавестра П. (1965), *Књижевност Младе Босне*, односно, „Судбина и дело Димитрија Митриновића”, Сарајево,
- Митриновић Димитрије (1990), *Сабрана дјела*, I, Сарајево,
- Vranicki Predrag (1962), „Dijalektički i historijski materijalizam”, u: *Antologija filozofskih tekstova*, Zagreb,
- Тадић Љубомир (1999), „Грађански (и верски) ратови”, у: *Зборник Крушевачке философско-књижевне школе*. Шеста књига, Крушевац,
- Kołakowski Leszek (1990), „Komunizm jako formacja kulturna”, w: *Cywilizacja na ławie oskarżonych*, Warszawa,
- Види: Дамњановић М. (1994), „Лепота – знак – историчност (Андрић и естетика)”, у: *Андрић у светлу естетике*, Нови Сад – Београд,
- Нинковић Адам (1997), *Филозофија апсурда и побуне Албера Камија*, Ниш,
- Ками Албер (1997), *Мит о Сизифу. Оглед о апсурду* (превео Ристо Лаиновић), Ниш,

- Đerić Zoran (1998), „Kami, naš savremenik, ili – duh revolta”, у: A. Kami, *Revoltirani čovek*, Novi Sad,
- Tabori Paul (1972), *The Anatomy of Exile. A Semantic and Historical Study*, London,
- Levin Harry (1961), „Literatura And Exil”, in: H. Dieckmann, H. Levin, H. Motekat, *Essays in Comparative Literature*, St. Luis,
- Guillén Claudio (1976), *On The Literature of Exile and Counter-Exile*, „Books Abroad”, Vol. 50, No 2,
- Wittlin Józef (1963), *Orfeusz w piekle XX wieku*, Paryż,
- Ч. Милош (1998), *У потрази за отаџбином* (превела Љубица Росић), Нови Сад,
- Cz. Miłosz (1985), „Noty o wygnaniu”, w: Czesław Miłosz, *Zaczynając od moich ulic*, Paryż,
- Wientraub Wiktor (1964), „Literatura emigracyjna wczoraj i dziś”, w: *Literatura polska na obczyźnie*, Londyn, t. 1.,
- Кроутвор Йозеф (2001), „Трудности с емигрантството (Интелектуалецът в бягство)”, в: *Демократически преглед*, (Софија), пролет,
- Weil Simone (1952), *Enracinement* (Prélude à une déclaration des devoirs envers L'êtrе humain), Paris,

FILOZOFICZNE I POLITYCZNE ASPEKTY SŁOWIAŃSKICH EMIGRACJI W XX WIEKU

Summary: „Filozoficzne i polityczne aspekty słowiańskich emigracji w XX wieku” obejmuje trzy części: w pierwszym opracowane jest geopolityczne i geopoetyckie położenie Środkowej Europy (Europy Centralnej, odnośnie części pomiędzy Wschodnią a Zachodnią Europą), w której formowali się najważniejsi pisarze i poetyki. Druga część zajmuje się ideami i ideologiami XX wieku, a trzecia poświęcona jest anatomii emigracji. Pisarz na obczyźnie staje twarzą w twarz z faktem, że zgubił nie tylko swoją ojczyznę, ale także i czytelników. Spotyka się z nowym środowiskiem, językowym i kulturalnym, do którego musi umieć się przystosować. Nieliczne są

przykłady pomyślnego przejścia na drugi język, najczęściej jednak poeta zostaje wierny macierzystemu językowi, ze wszystkimi konsekwencjami takiej konstelacji.

Emigracja w XX wieku przedstawia ważne literackie, kulturowe i ideologiczne zjawisko. Twórczość „międzynarodowej literackiej emigracji”, która pozostała pod wpływem realnej emigracji, pomimo że jest oddzielona od ojczyzny i od języka który przedstawia całkowicie literacką i estetyczną komunikację, obecna jest i w kontekście współczesnej literatury, o ile mogła się przedrzeć przez cenzurę i granice państwowe, wdrzeć się w czytającą elitę własnej ojczyzny. Wewnątrz licznych narodowych kręgów emigracji dochodziło do komunikacji na wszystkich poziomach, a to owocowało wspólnymi estetycznymi, literackimi i aksjologicznymi przykładami, które są stwarzane często w opozycji według oficjalnych narodowych literatur wraz ze specyficzną misją literatury emigracyjnej jako „sumienie świata”. W komparatystycznej perspektywie emigracyjnej literatura nie podlega stereotypom, ograniczeniom, formalnym podziałom według: terytorium (ojczyzna-obczyzna), narodowości (opozycja kraj macierzysty-diaspora, jednonarodowa literatura wobec współczesnej literatury na świecie) i periodyzacji według narodowego, historyczno-literackiego klucza, lecz przedstawia - pod względem estetycznym i aksjologicznym - przykład całości, wyzwolony od państwowo-politycznych manipulacji. Dla tej literatury charakterystyczna jest koncepcja wspólnego rozumienia dziedzictwa Europy, w której przeplatają się tradycje chrześcijańskie (przechodzące przez przestrzeń katolicyzmu i prawosławia, zachodnich i wschodnich Słowian, a także i Południowych) i izraelskie (hebrajska). Twórczość „wielkiej słowiańskiej emigracji”, otóż wyraźniej niż w obszarze granic narodowych słowiańskich literatur, jest paralelnym zjawiskiem prawie jednakowym i na Zachodzie i na Wschodzie, ale i specyficznym, bowiem wywodzi się ze związków tradycji łacińskiej z dziedzictwem bizantyjskim i odwrotnie-pobudzone jest związkiem bizantyjskiej (cyrylickiej) tradycji z łacińską kulturą.